

G.Fekete Éva

A szolidáris és szociális gazdaság elemei a magyarországi helyi gazdaságfejlesztésben

A gazdasági globalizáció környezeti problémákat, foglalkoztatást, társadalmi kohéziót és demokráciát érintő kihívásaira adott válaszként erősödött fel a szolidáris és szociális gazdaság (SSE) és helyi gazdaságfejlesztés (LED) a fejlődő és a fejlett világban egyaránt. A két terület közös metszetét a helyi közösségi gazdaságfejlesztés, ezen belül a helyi társadalmi vállalkozások, a helyi termékek előállítás és értékesítése, a helyi szolgáltatási igények kielégítése és a helyi méltányos finanszírozás alkotja. Ezen formák magyarországi megjelenésének előzményeit és jelenlegi helyzetét tekinti át a cikk. Míközben keresi a továbblépés lehetőségeit, rámutat a társadalmi és gazdasági átmenetből adódó sajátosságokra is. Ezzel kívánva hozzájárulni a társadalmi vállalkozások földrajzi különbségeinek jobb megértéséhez, az európai és globális együttműködések megalapozásához.

Kulcsszavak: szolidáris és szociális gazdaság; helyi gazdaságfejlesztés; társadalmi vállalkozás

JEL-kód: R19

A regionális fejlődés jövőbeni útjait, különösen az elmaradott térségek felzárkózási lehetőségeit kutatva óhatatlanul felmerül a korábbi, éppen e térségek lemaradásához vezető fejlődési modellektől különböző, alternatív modellek keresése. A globális verseny társadalmi alternatíváját képező szolidáris gazdaság és a területi alternatívát képező helyi gazdaság összekapcsolása új utakat nyithat a perifériák fejlesztésében. A két, egymással szoros kapcsolatban álló koncepció azonban eltérő módokon érvényesül a különböző földrajzi térségekben. A helyi fejlesztés, illetve a társadalmi vállalkozások globális elterjedése és az aktorok közötti szélesedő nemzetközi interakciók közben érdemes tudatosítani a hasonlóságokat és különbségeket. Közelebbről, a kibővült Európai Unió politikáinak formálása és a tagállamok civil szereplői közötti együttműködések kiszélesedése is megkövetelik az eltérő értelmezések és a mögöttük álló tartalmakat is meghatározó eltérő életutak, érdekek és értékek tudatosítását. Jelen tanulmány a szolidáris és szociális gazdaságnak a magyarországi helyi gazdaságfejlesztésben való megjelenésének sajátosságait elemzi.

A szolidáris és szociális gazdaság fogalma, jelentősége, jellemző területei

A globalizáció előre haladtával az SSE-t eredeti formájában a XIX. században életre hívó kihívások is globálissá váltak és új elemek erősödtek fel. Ma már az *új szociális gazdaságról* beszélhetünk. (Reynaer 2008) Ennek egyik sajátossága, hogy a globálissá vált környezeti és társadalmi problémák csökkentését helyezi a fókuszba. A munkanélküliség, a környezetszennyezés, az élelmiszerbiztonság, az energiaforrások kimerülése, a klímaváltozás, az urbanizációs problémák, a szegénység, a migráció, az informatika szerepének felerősödése a Föld bármely pontján megkerülhetetlen és egyben a hagyományos struktúrák keretei között kezelhetetlen problémát jelentenek.

A *szolidáris és szociális gazdaság* igyekszik a profitszerzés primátusát letörni és a gazdaságot a társadalomba visszahelyezni. Bár a fogalmak értelmezése körül ma is számtalan vita dúl, a mélyebb tartalommal bíró szolidáris gazdaság a társadalmi felelősségérzet és a közösségi érdekek előtérbe helyezését, a nem anyagi természetű dolgok felértékelődését foglalja magába. Alapértékei a szolidaritás, a méltányosság és a párbeszéd. (Birkhölzer 2000)

A koncepció lényegét képező hárompólusú gazdaságban az anyagi érdekeltségre, a kereslet és kínálat egyensúlyának megteremtésére alapozottan, autonóm módon működő piacgazdaság, a jóléti állam és intézményei által működtetett nem-piacgazdaság (non-market economy) mellett feltételezi egy nem-pénzügyi (non-monetary), a reciprocitás elvére alapozott gazdaság létét és működését is. (Laville 2003)

A szolidáris gazdaságot gyakorta tekintik a kapitalista fejlődés alternatívájának, egy lehetséges új fejlődési modellnek is. (Neamten 2002) Ezzel függhet össze, hogy míg Dél-Amerika vagy Ázsia fejlődő országaiban inkább ezt a terminológiát használják, Európában inkább a szociális gazdaság koncepciója az elterjedtebb.

A *szociális gazdaság* a piacgazdaság keretei között, de non-profit alapon működő társadalmi vállalkozások tevékenységét foglalja magába.

Mindkét értelmezésre érvényes tehát a társadalmi előnyöknek az egyéni gazdasági előnyök fölé helyezése, illetve az ökológiai és társadalmi céloknak gazdasági tevékenységeken keresztül közzelítése. A SSE révén elérhető társadalmi előnyök között szerepel pl.: a foglalkoztatás, a társadalmi befogadás, a demokratikus működés, a lakosság jóllétének az igényelt szolgáltatások elérhetővé válásával történő növelése. Ezek az előnyök – éppen a globalizáció kiterjedésének következményei miatt – civilizációnk jövője szempontjából meghatározó jelentőséggel bírnak.

A SSE alapegységeinek tekinthető társadalmi vállalkozások vállalkozási formájuk szerint rendkívül széles palettán mozognak. (Az EU-n belül éppen a jogi rendezetlenség alkotja a szektor további fejlődésének egyik alapvető akadályát.) Jellemzően a szövetkezeteket, egyesületeket, alapítványokat, kölcsönösségre épülő szervezeteket (mutuals) sorolják a társadalmi vállalkozások sorába (Galliano 2003), de céljai, tevékenysége szerint más jogi formába tartozók is tartozhatnak ebbe a körbe. A társadalmi vállalkozások közös jellemzői:

- céljuk a pénzügyi profit megszerzésének kizárólagossága helyett saját, vagy a szélesebb közösség tagjainak szolgálata,
- függetlenek az államtól,
- működésük demokratikus, a használók és dolgozók részvételét magába foglaló döntéshozáson és működési szabályokon alapul,
- az eredmény felosztásánál az embereket és a befektetett munkát a bevitt tőke fölé helyezi,
- tevékenységük a részvétel, a felhatalmazás, az egyéni és közösségi felelősségvállalás elvén alapul. (Neamten 2002)

A társadalmi vállalkozások napjainkban jellemzően négy nagy témacsoportban tevékenykednek. Ezek Giegold és Arhelger (2011) csoportosításában a következők:

1. Foglalkoztatás és társadalmi kohézió erősítése
 - Dolgozói szövetkezetek (worker cooperatives)
 - Szociális szolgáltatásokat biztosító társadalmi vállalkozások (Social service providers of the social and solidarity economy)
2. Szolidáris finanszírozás (Finance for people, not profit)
 - Szövetkezeti bankok és hitelszövetkezetek (Cooperative Banks and Credit Unions)
 - Mikrohitelzés
 - Regionális pénzek
3. Méltányosság a termelőkkel, a fogyasztókkal és a természettel (Fairness for producers, consumers and nature)
 - Közösségi alapú mezőgazdálkodás (Community-based agriculture)
 - Kiskereskedelmi és fogyasztási szövetkezetek (Retail and consumer cooperatives)
 - Méltányos kereskedelem (Fair Trade)

4. Fenntartható infrastruktúra (Sustainable Infrastructure)

- Közösségi lakásépítés (Social and cooperative housing)
- Infrastruktúra szövetkezetek (Infrastructure cooperatives)

Bár a SSE kontinensek és országok szerinti megjelenése mennyiségileg és tartalmában is különböző, a fő trend a szektor térhódítása.

A SSE globális nagytérségek szerinti eltéréseinek vizsgálata a szakirodalomban az Észak-Dél dimenzió elemzésében bukkan elő. (Favreau 2000, Tremblay 2009) Az említett vizsgálatok az eltérések ellenére a SSE globális egysége mellett teszik le a voksot. Az árnyaltabb megközelítésre lehetőséget adó centrum – félperiféria – periféria megosztottság szerinti vizsgálat azonban – az alapcélok és alapelvek egyezőségének elismerése mellett – további, a SSE megjelenésük módjában, mélységében, tevékenységeiben eltérést eredményező strukturális különbségeket hoz napvilágra. A globális kihívások globális nagytérségek szerinti változó hangsúlyai, a térségek eltérő gazdasági és társadalmi sajátosságai nyomán eltérő szükségletek által vezérelve, másként fogalmazódnak meg a SEE felé a kérdések, így különböznek a célok, a célcsoportok, a jellemző tevékenységek és az intézményi struktúrák.

A centrumokban: A munkanélküliség újból növekvő mértékű. A jóléti állam hanyatlása miatt a munkanélküliség ártalmait ellen az állam már nem képes lakosait megóvni. A korábban széles körben kiépült közszolgáltatások is visszahúzódnak, illetve nem képesek követni az egyre sokszínűbbé váló keresletet.

A SSE keretében a több évszázados demokrácia gyakorlása közben megerősödött civilek maguk próbálják orvosolni a piac és az állam hiányosságait. Így szakmai átképzésekre, a munkaerőpiacról kiszorult emberek reintegrációjára, hátrányos helyzetű városi vagy vidéki térségek felzárkóztatására, speciális (fogyatékkal élő, hajléktalan, ritka betegséggel küzdő, bevándorló, kulturális kisebbségi) csoportoknak nyújtott szolgáltatások biztosítására vállalkoznak. (Mendell 2003, Reynaer 2008) A mezőgazdasági termelők és kézművesek gazdasági szövetkezeteit azok profitorientáltsága és a tagok ellenőrzése alól kikerült tevékenységek miatt gyakorta nem tartják az SSE részének, oda csak a hátrányos helyzetű embereket összefogó szociális szövetkezeteket sorolják. (Defourny – Develtere 1999) A kormányzatok – ideológiai háttérük függvényében változó mértékben, de - egyre inkább felismerik az SEE jelentőségét az emberek életminőségének javításában, a neoliberális gazdaság okozta károk mérséklésében. Az SSE-t azonban inkább tartják szociális mint gazdasági témának. Inkább a neo-liberális gazdaság kiegészítője mint annak alternatívája.

A félperifériákon: A közszolgáltatások alapjai kiépültek, egyes társadalmi csoportok azonban korlátozva vannak a hozzáférésben. A formális gazdaság még érzékelhető tartalékokkal rendelkezik, melyek az infrastruktúra, a humán erőforrások fejlesztésével részben mobilizálhatónak látszanak. A csoporton belül a perifériákból feljebb került fejlődő országok és a volt szocialista tábor országai között jelentős különbség figyelhető meg. Az SEE szempontjából az előbbieket inkább a perifériákkal mutatnak hasonlóságot, míg az utóbbiakban a kommunista múlt öröksége nyomán sajátos helyzet alakult ki.

A perifériákon: A közszolgáltatások alapvető elemei kiépületlenek. Ami létezik, ahhoz is csak korlátozott a hozzáférés. Alapvető hiányosságok tapasztalhatók az egészségügyben, oktatásban, a közművesítettségben. Emellett a formális gazdaság munkaerő-felvető képessége elenyésző a munkaerő-kínálatához képest. Széles az informális gazdaság és – az állam és a privát szféra gyengesége miatt - nincs is nagy remény a formális gazdaság fellendülésére. Szélsőségesen magas a szegénységi küszöb alatt élők száma és aránya, alapvető élelmezési problémák is jelentkeznek. Az önszolgáltató akciók elkerülhetetlenek.

A SSE elsősorban az egészségügyi szektorban, az iskoláztatásban és a gazdaságba való bekapcsolódást lehetővé tevő mezőgazdasági és kézműves szövetkezeti mozgalomban (szövetkezés az öntözésben, vetőmag bankokban, közösségi konyhákban, hitelezésben, értékesítésben) nyomul előre. Számtalan olyan szervezet is található, melyek nem korlátozzák magukat egy területre,

hanem az emberek leginkább jellemző szükségleteinek kielégítésére együttesen adnak közös választ. A kormányzatok hozzáállása eltérő. Van, ahol világszervezetek ajánlását elfogadva támogatják a SEE megerősödését, van, ahol a nemzeti önállóság és a SEE összekapcsolódik egymással, van ahol tehetetlenségük beismerésétől és politikai konfliktusoktól tartva visszafogják, vagy éppen üldözik a SEE mozgalmakat. (Fonteneau – Develtere 2009)

A centrumok és félperifériák belső perifériái a perifériák jellemzőivel mutatnak hasonlóságot.

1.táblázat: A SSE globális kihívásokból fakadó célkitűzéseinek centrum-periféria viszonylatban történő áttekintése

Globális kihívás	Centrum	Periféria
<i>Munkanélküliség</i>	Strukturális munkanélküliség mérséklése – munkaerő-piaci reintegráció, vállalkozóvá válás segítése Állam visszahúzóadásának kompenzálása, munkaerő-piaci szolgáltatások Nők, fiatalok, nyugdíjasok, fogyatékkal élők munkavállalásának lehetővé tétele Új gazdasági területek feltárása Formális gazdaság keretei között	Szűk foglalkoztatási potenciál bővítése – általános munkaerő-piaci integráció, önfoglalkoztatás bővítése Non-profit szektor betörése a hagyományos gazdasági területekre Új gazdasági területek feltárása Informális gazdaság alternatívája
<i>Élelmezés</i>	egészségesség garantálása, túlfogyasztás visszafogása	Mennyiség és tápanyagtartalom biztosítása
<i>Lakhatás, urbanizációs problémák</i>	Környezetbarát hajlékok, városi lakótelepek megújítása, hajléktalanok lakhatásának megoldása Városokból való kiáramlás, szuburbanizáció és reruralizáció	Egészséges hajlékok tömeges biztosítása, gettók felszámolása, közművesítés Városba áramlás, vidéki térségek kiürülése, nagyvárosok túlszűfoaltsága
<i>Környezetvédelem</i>	Korábbi nagyobb kibocsátás hatásainak ártalmatlanítása, újrahasznosítás, ökológiai lábnyom csökkentése	Megelőzés, felkészülés, takarékoság, erőforrások kivonásának megakadályozása
<i>Energiahány</i>	Alternatív források bevonása, takarékoság	Energiahordozók kitermelésének korlátozása, bevételek előrelátó felhasználása, takarékoság
<i>Betegségek, járványok</i>	Egészségbiztosítás kiterjesztése, speciális szolgáltatások	Egészségügyi szolgáltatások kiépítése, járványvédelem
<i>Migráció</i>	Bevándorlók fogadása, integrálása	Elvándorlás mérséklése
<i>Info-kommunikáció</i>	Speciális célcsoportok bevonása, közösségi hozzáférés biztosítása, felhasználási lehetőségek bővítése	IT penetráció bővítése, képességek általános fejlesztése
<i>Kultúra uniformizálódása, közösségek szétesése</i>	Speciális képzések, hagyományok felelevenítése, közösségfejlesztés	Iskoláztatás, hagyományok őrzése, hálózatok építése, közösségek megerősítése

Forrás: saját szerkesztés

Az SSE földrajzi eltérései tehát részint a centrum-periféria viszony globális törésvonalai mentén, az azokat követő eltérő szükségletek alapján azonosíthatók be. A globális centrum-periféria viszonyrendszer egyben a társadalmi változás különböző szakaszai szerint fellelhető különbségeket is mutatja. Feltételezve, hogy a Föld különböző részein a civilizáció menete nagyvonalakban hasonló és az egyes társadalomfejlődési korszakok alapvető jegyei megegyeznek, a SSE másként jelenik meg a tradicionális, a modern és a poszt-modern társadalmakban. Ez nem csak a célokban, de a SSE társadalmi és gazdasági beillesztésében is alapvető különbségeket szül. A SSE intézményesülésére kiváló példát találhatunk a fejlett világban Kanadában, azon belül Quebec tartományban. A szektornak a fejlődő országok gazdaságában betöltött növekvő szerepét tükrözik vissza SSE kezdeményezésekről és azoknak a kormányzati politikába integrálásáról tudósító esettanulmányok és elemzések. (Fonteneau – Develtere 2009, Laville – Lévesque - Mendell2005, Annis 1988, Frota 2008, Sikka - Saraswat 1993)

A SSE szektor kiterjedésére utaló európai statisztikák meglehetősen hiányosak, de a legújabb kutatások szerint az összes európai vállalkozások kb. 6%-a SSE vállalkozás. Ezekben a vállalkozásokban dolgozik az összes európai foglalkoztatottak hasonló hányada. Közülük több mint 2/3 egyesületeknél, 1/3 szövetkezetekben talált munkát. Az európaiak fele tag valamilyen egyesületben és kb. egynegyedük tag valamilyen szövetkezetben. Az európai biztosítási piac egynegyedét alkotják kölcsönösségen alapuló vállalkozások. (Giegold - Arhelger 2011)

Az európai gazdasági térben a társadalmi vállalkozások egyre láthatóbbá válnak és helyet követelnek maguknak az EU politikáiban is. Jellemzően a vállalkozási és a foglalkoztatási politikákban születtek már eddig is intézkedések, de elkerülhetetlen a vidékpolitikában való megjelenés is.

A helyi gazdaságfejlesztés (HGf) fogalma, jelentősége, kapcsolódása a SSE-hez

A globalizációs folyamatok és azok következményei nyomában értékelődik fel ismét a gazdaság azon legalsó szintje, ahol a termelés és a fogyasztás közvetlenül, a globális hálózatokon kívül is összekapcsolható. A helyi gazdaság újrafelfedezése, a gazdaság lokalizációja nem csupán a globalizáció veszteségeinek védekező mechanizmusa, de a helyi, egyedi, sajátos adottságok és értékek léte és hasznosítása a globális versenybe való bekapcsolódás sikerének is egyre inkább zálogai. A széles körben elterjedt értelmezés, miszerint: „a helyi gazdaságfejlesztés (HGf) tudatos helyi közösségi beavatkozás a gazdasági folyamatokba a fenntartható helyi fejlődés érdekében” (Lengyel 2010), mindkét irányt magába foglalja. „A helyi adottságokhoz, erőforrásokhoz illeszkedő, azokra építő gazdasági fejlesztési irányok kijelölése és megvalósítása fontos szerepet kaphat a térségek gazdasági bázisának megteremtésében.” (Czene – Ricz 2010. 16.p)

Az egyébként markáns felfogásbeli eltérések ellenére is a fejlesztést ágazati keretek helyett területi dimenzióban megjelenítő helyi fejlesztéssel kapcsolatos különböző értelmezésekben van négy közös alapelem (Green at all 1993):

1. a helyi szereplők bevonása,
2. a helyi erőforrások hasznosítása,
3. a helyi kezdeményezésekre épülés,
4. a helyi kontroll gyakorlása.

Talán ez utóbbi kritérium tekinthető a leghangsúlyosabbnak. Külső erőforrások bevonása és külső szereplők megjelenése esetén is ez biztosítja a lokális érdekek érvényesítését.

Az alulról vezérelt térségfejlesztés alapfeltétele, hogy a helyi közösségek autonóm módon határozhassák meg céljaikat, a megvalósításhoz vezető utakat és a külvilág változásaihoz való alkalmazkodásuk módját. *Gazdasági oldalról* a helyi, ill. kistérségi kezdeményezések megfogalmazódásához és sikeres megvalósításához mindenképp előtt szükség van a helyi piac létezésére és mobilizálható helyi forrásokra. A helyi kezdeményezések megvalósulásához ezek adják az anyagi háttérrel és a külső függőség minimalizálásának lehetőségét. A helyi fejlesztéseknek teret adó *területpolitikáktól* minimálisan elvárható, hogy a részletekre érzékeny legyen, azaz adjon le-

hetőséget a térben rendkívül változatosan megjelenő helyi szükségletek és a helyi erőforrások beazonosítására, a telephelyválasztás rugalmasságára. A helyi gazdaság létezése és a helyi sajátosságokra érzékeny területpolitika mellett a helyi fejlesztés legtöbb feltétele a *helyi fejlesztés aktorainak* létezéséhez és felkészültségéhez kötődik. Helyi fejlesztésben érdekelt szereplők nem létezhetnek, ha nem létezik a lokalitáshoz kötődő identitás. A helyi kezdeményezések megszületéséhez fejlett helyi közösségre, a megvalósuláshoz pedig helyi döntési kompetenciákra, öngazgatásra és felkészült helyi menedzsmentre van szükség. A helyi fejlesztés ugyanakkor szakma, melyhez - éppen a dolog jellegéből és az adott hely egyedi sajátosságaihoz való kötődéséből adódóan - kész receptek nem adhatók. A helyes döntések a belső összefüggések ismeretében és számtalan példa, korábbi tapasztalat birtokában hozhatók meg. A helyi fejlesztéseket támogató szakmai módszertani, információs háttér jelentős mértékben növelheti a helyi beavatkozások sikerét.

Az említett feltételek adják meg az esélyt a fejlesztés önállóságára, az alulról vezérelt fejlődésre. Hiányukban helyi fejlesztésről nem beszélhetünk.

A helyi gazdaságfejlesztés 20. századi újralfedezése a fejlődő országokhoz kapcsolódik. A hiányzó erőforrásokat kívülről bejuttató fejlesztéspolitika kudarca hozta elő a helyi erőforrások mozgósítására alapozó kezdeményezéseket. A *nyugati területpolitikákban* a 70-es évek végétől változott meg gyökeresen az állam viszonya a lokalitáshoz. A „gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan” alapelv mára a fejlesztés minden területét áthatotta¹ és szükségszerűen életre hívta és elterjesztette ezzel a helyi erőforrásokra, a helyiek részvételével és főként helyi kontroll alatt megvalósuló helyi fejlesztést.² A helyi fejlesztés térnyerésében a jóléti állam paternalizmusának az olajválságot követő szükségszerű visszaszorulása, a demokrácia új formáinak megjelenése és a harmadik világ fejlesztési programjaiban a helyi fejlesztés tapasztalt előnyei is szerepet játszottak. A fejlett országokban a 80-as évek második felére jellemzővé váltak a különböző közösségi gazdaságfejlesztési és szolgáltatási programok és szervezetek. Ezek megerősödését a nemzeti kormányzatok, az EU és az OECD programjai segítették. Közülük példaértékű helyi fejlesztési eredményeket értek el a foglalkoztatási célú ILE (Initiatives of Local Employment) és a vidékfejlesztési LEADER csoportok. Ezen csoportok számára a lendületet a helyi kezdeményező erő adja, az adott támogatási programon belül a siker elsősorban a helyi fogadókészségtől, innovativitástól függ.

A HGF jellemző területei (Shrage 1997 alapján):

1. Vállalkozásfejlesztés

- a meglévő helyi vállalkozások megerősítése
- új helyi vállalkozások indításának segítése
- külső vállalkozások vonzása
- vállalkozások közötti együttműködések (klaszterek) szervezése

2. A pénz megfogása (abszorpciós képesség javítása)

- helyi kiskereskedelem megerősítése
- tudatos vásárlói szokások alakítása
- közösségi beszerzések helyben tartása
- támogatások vonzása.

„A helyi gazdaságfejlesztés nem egyszerűen helyi, hanem helyi érdekű gazdaságfejlesztés. A helyi piacot kívánja a helyi vállalkozások és gazdasági tevékenységek ösztönzésével támogatni, a helyi közösség érdekében. Célja tehát nem kizárólagosan gazdasági, hanem meghatározóan közösségi és társadalmi: a helyi lakosság életminőségének javítása, nem pedig a bármilyen áron tör-

¹ Bár a fenntartható fejlődésről való gondolkodás további fázisában már ezen szlogen érvényességét is tagadják, sőt azt visszajára fordítva a lokális cselekedetek összehangolásának fontosságára hívják fel a figyelmet.

² A helyi és általában a bottom-up fejlesztés fogalmának meghatározásában, elméletének és nyugat-európai gyakorlatának tárgyalásakor alapműnek tekintem Myrdal (1956), Galtung (1980), Stöhr (1988) és Brugger (1986) írásait.

ténő profitmaximalizálás. Ezért – szemléleti és módszertani megközelítésére egyaránt utalva – helyi közösségi gazdaságfejlesztésnek is nevezhetjük.” (Czene – Ricz 2010. 16.p) Ezen a ponton válik nyilvánvalóvá a SSE és a HGf találkozása.

A helyi gazdaságfejlesztés és a SSE tehát azonos gyökérből táplálkozik és egyaránt a társadalmi célok elsőbbsége jellemzi őket, de mégsem tekinthetők egymással teljesen átfedésben lévőeknek. A SSE-nek vannak a lokalitáson túlhaladó kezdeményezései és a HGf sem kizárólag a non-profit szektorra koncentrál. A két irányzat metszetét alkotó közös részben található elemek pl. a következők:

1. *Társadalmi vállalkozások*: különösen ott válnak jelentőssé, ahol profit orientált vállalkozások nincsenek, ám vannak hasznosítható erőforrások és jelentős a lekötetlen munkaerő.
2. *Helyi termékek preferálása*: a helyi vállalkozások előnyhöz jutása mellett az ökológiai szempontok (szállítási távolság csökkentése, kemikáliák használatának mérséklése, GMO kerülése) és a fogyasztók érdekei is ezt a megoldást támogatják.
 - a közvetlen termelői értékesítés a közvetítő kereskedelmet kiiktató helyi piacok és a telephelyen történő értékesítési módok feltételeinek kialakítását és a helyi termékek láthatóvá tételét feltételezi,
 - a települési, térségi önellátás erősítése a helyi fogyasztói igények mind teljesebb körű helyi termékekkel való lefedéséhez szükséges kapacitások és koordináció biztosításával a helyiek megélhetéséhez kétszeresen is hozzájárul – jó minőségű áruhoz juttatja őket és növeli a helyi bevételeket, ami azután a helyi piac további bővülését eredményezheti,
 - a tudatos vásárlás szintén a pénzek helyben tartásához és a helyi termelői kör megerősítéséhez járul hozzá.
3. *Helyi igényeket kielégítő szolgáltatások*: részint a szociális gondoskodás, a személyi és háztartási szolgáltatások (gyermek- és idősgondozás, takarítás, kertgondozás, karbantartás, szépitészet, masszázs ...), részint a település fenntartásához kapcsolódó tevékenységek ellátása (közterületek karbantartása, közművek, közösségi közlekedés, kommunikációs csatornák működtetése) biztosíthat helyi munkalehetőségeket és egyben javítja a helyben biztosítható életkörülményeket.
4. *Méltányos finanszírozás*: a helyiek számára legnagyobb problémát jelentő tőkehiányt oldó megoldások egyrészt a kamatterhek alóli – legalább részleges – mentesülést, másrészt a pénzforgalom kiváltását célozzák.
 1. a mikro-hitel körök kedvező konstrukciókban hitelhez juttatnak olyan potenciális mikro-vállalkozásokat, melyek a normál bankrendszerben nem kapnának hitelt,
 2. a viszonyossági cserék közvetlenül, a pénz kiiktatásával cserélnek munkát munkára, így olyanok is hozzájuthatnak az életminőségük biztosításához szükséges javakhoz, akik ahhoz pénzzel nem rendelkeznek, de mások által keresett munkavégző képességgel igen és hajlandók is az igényelt munkát elvégezni,
 3. a helyi pénz a helyi piac élénkítésére és a helyi identitás erősítésére, valamint a lokalitás külső imázsának fokozására is alkalmas eszköz.
5. CSR: közvetlenül nem, csak alapelveiben kapcsolódik a SSE-hoz, ám a helyi fejlesztésben a külső ill. a profit orientált gazdaságból érkező segítség fontos forrása lehet.

A felsorolt elemek mindegyikében meghatározó a társadalmi tőke: a bizalom és a hálózatok szerepe.

A lokális társadalmi – gazdasági – környezeti tér természetszerűleg befolyásolja a globális problémákra adható helyi válaszokat, ezen belül a SSE helyi megjelenését.

A SSE helyi feltételrendszere a munkaerő – helyi szükségletek – civil társadalom, közösségek hármában értelmezhető.

Az SEE-t befogadó (vagy még inkább kitermelő) helyi társadalmakban legfőképp a kultúra (értékek, normák, szabályok) térben változó sajátosságai, ezzel összefüggésben az informális gaz-

daság, a civil társadalom kiépültsége, a társadalmi befogadás és a társadalmi tőke erőssége, a demokrácia jellege és ereje területenként változhat.

Ugyanakkor a működő SSE visszahat a környezetre. Nem csak azért, mert gyakori esetben a megcélzott gazdasági tevékenység közvetlenül a fizikai környezet átalakítására irányul, hanem azért is, mert a SSE nyomán megváltozó humán és társadalmi erőforrások az egész gazdasági környezetet megváltoztatják.

A helyek különbségei más-más tevékenységi területek, módszerek, intézményi struktúrák kialakulásához vezethetnek. E tekintetben különösen érdekes lehetnek a városi és vidéki terek különbözőségéből eredő eltérések. A város és vidék közötti általános – a térségi centrum-periféria viszonyokon túlmutató - különbségeket (1) a méret / lépték / koncentráció, (2) a természethez való közelség, az emberekhez való közelség / közösség / tradíciók és (3) a fentiek miatt létező kulturális / életmódbeli sajátosságok mentén elemezhetjük (Tonnies 1887-2002).

Vidéki térben a SSE óhatatlanul térségi együttműködést követel. Így teremthető meg a gazdasági oldal életképességét biztosító nagyságrend és koncentráció. A szociális oldalnak a vidéki környezetben kedvez a hagyományos közösségek relatív erőssége, ugyanakkor a hálózatok zártsága, a civil szervezetek kisebb súlya, az új dolgokkal szembeni bizalmatlanság akadályozó tényező lehet.

Városi térben a SSE gazdasági oldalának kedvez a nagyobb választékban elérhető munkaerő, a lefedetlen, ámde piacképes méretben megjelenő szükségletek, a civil szerveződések fejlettsége, a hálózatok nyitottsága, az új dolgok befogadására való készség. Itt a szektorok közötti együttműködést akadályozó bizalmatlanság és élesebb érdekkülönbség, az emberek elszigeteltsége okozhat nehézséget. A városokon belüli zárt közösségek viszont a vidéki térnél leírtakhoz hasonló sajátosságokat mutathatnak.

2. táblázat: A SSE feltételei városi és vidéki terekben

Feltételek	Városi terek	Vidéki terek
Munkaerő	Nagyobb koncentráció, szélesebb szakmasztruktúra	Kisebb koncentráció, szűkebb szakmasztruktúra, ingázás - közlekedés iránti igény
Szükségletek	Differenciált szükségletek, méretgazdaságossági küszöb felett	Homogénebb szükségletek, méretgazdasági küszöb alatt
Erőforrások	Agglomerációs hatás, sokszínűség, K+F központok, hálózatok sűrűsége, innovációk, információáramlás	Természetközelség, emberközelség, tradíciók, információs elszigeteltség
Közösségek	Érdek- és érdeklődés mentén, nagy sűrűségben, partnerek széles köre, kifelé nyitott hálózati kapcsolatok, bizalmatlanság a fennállóval szemben	Hagyományos közösségek (család, egyház, iskolai, munkahelyi kollektíva), korlátozott számú partner, zárt hálózatok, bizalmatlanság az újjal szemben
Demokrácia	Több tapasztalat a demokratikus játékszabályok gyakorlásában, lázadóbb magatartás, sokrétűbb érdekek, kiforrottabb struktúrák, kiépült érdekképviseleti csatornák	tekintély és szokások tisztelete, vezetők meghatározó szerepe, kevesebb tapasztalat, egyszerűbb struktúrák, szűk érdekképviseleti csatornák

Forrás: saját szerkesztés

A bemutatott város-vidék különbségek érvényességét is alakítja azonban a helyben jellemző társadalmi formáció. A fenti értelmezés leginkább a modern társadalmak egy szakaszában helytálló. A késői modern társadalmakban a város-falu megosztottság oka fogyottá válásáról elmélkednek a kutatók. A angliai példa alapján pl. a város-vidék megosztottságot Scott és társai tagadják (Scott et al 2007). Mások viszont a posztmodern társadalmakban – a városi tér rurális térbe való benyomulásának jelzése mellett is – a két településforma eltérő életstílust lehetővé tevő különbségei megőrzése mellett szállnak síkra. (Woods 2005)

Magyarországi sajátosságok

A múlt öröksége

Az államszocialista rendszerben a helyi fejlesztés feltételei közül jószerivel egy sem létezett. A piaci viszonyok korlátozottsága, a piac állami kontroll alatt tartása eleve gátat szabott a helyi piac kialakulásának. Emellett a helyi erőforrások akkumulációját és fejlesztési célokra való mobilizálhatóságát a fejlesztési források központi újraelosztási folyamaton keresztüli allokációja tette lehetetlenné. (Vági 1982) A központi újraelosztás a tervgazdaság szabályai szerint központi tervezésen, ezen belül a gazdasági tevékenységek telephelyeinek központi kijelölésén nyugodott. Területpolitikáról sokáig csak az iparpolitika alárendeltjeként beszélhettünk. (Enyedi 1997) A centralizált hatalom számára a regionális identitás nem kívánatos jelenség volt. Megerősödésére a térséghez, helyhez kötött autonómia, a térségi szereplők kiterjedt köre hiányában nem is volt lehetőség. (Pálné 1993) A fejlesztési döntések totális centralizációja, a döntéshozást uraló hivatali szemlélet miatt a helyi kezdeményezéseknek egyáltalán nem jutott terep. A totalitárius állam monolitikus fejlődésfelfogása és diktatórikus berendezkedése nem tűrte, sőt kimondottan gátolta a helyi közösségek megerősödését. (A.Gergely) A kisebb térségeken belüli megosztottságot növelte és a legkisebb települések mozgásterét nullára szűkítette a települések körzetesítése. (Beluszky – Sikos T. 1982) A helyi fejlesztés humánoldalának megerősödését, az érlelődő változásokra való felkészülést pedig az ideológiai homogenitás, a külföldi példák és modellek elterjedését akadályozó információs zárttság is akadályozta.

A diktatúra puhulása, a felülről vezérelt fejlesztések anyagi bázisának kimerülése, a korábbi fejlesztések kedvezőtlen hatásainak ismertté válása és ezekkel párhuzamosan a demokrácia iránti igények egyre hangosabb és harcosabb megjelenése a Kádár-korszak végén, Magyarországon is elindított néhány, a helyi fejlesztés feltételrendszerének kedvező folyamatot. Ilyen folyamatok voltak többek között:

1. *A kultúra lokalizációja és „közösségre ébredése:* Az állampárt ideológiáját a tömegek felé közvetítő és a „magas kultúrát” helybe vivő korábbi népművelésből az állampolgárok aktív részvételére építő közösségi művelődés, sőt a közösségfejlesztés szervezeti kereteinek a 80-as években jellemző kialakulása kedvezett részint a nemzeti értékek újrafelfedezésének, a helyi hagyományokat újraélesztő népi kultúra feléledésének, részint a kis közösségek formálódásának. A közösségfejlesztés legjobb terepének – az ekkorra már „begyűrűző”, főként angol és dán minták alapján – éppen a helyi fejlesztés bizonyult. A kulturális szférának jelentős szerepe volt az 1980-as évek elejétől szerveződő egyletek, klubok szerveződésében. A központi hatalom ambivalens magatartással fogadta az új közösségi szerveződéseket. Egyfelől – a gyengülő állam pusztuló erőforrásainak kiegészítéséhez szükséges helyi cselekvő erő növekedésének óhajlásából származó - határozott támogatási szándék nyilvánult meg, másfelől, mikor megindult valamilyen spontán, alulról szervezett s felülről nem kontrollált mozgás, azonnal beléptek a fékek. (Böhm 1988a)
2. *A lokális gazdasági erőforrások felértékelődése:* A szocialista iparosításban rejlő utolsó tartalékok kimerülésével a fejlesztéshez, ezen belül leginkább a jelentős lemaradásokkal rendelkező és emiatt egyre sürgetőbb infrastruktúrafejlesztéshez, a háztáji gazdálkodás sikere nyomán a falvakban a 70-es években végbement telken belüli modernizáció után egyre erősebben követelt vidéki életkörülmények javításához forrásokat kellett szerezni. *A tanács*

fejlesztési források szükségessége részint a fejlesztési forrásokért vívott harc (Vági 1982) éleződéséhez, ezen keresztül a helyi érdekek korábban határozottabb megfogalmazásához, a helyi identitás erősödéséhez vezetett, részint pedig új adónem, a településfejlesztési hozzájárulás (TEHO) bevezetését eredményezte. Összességében nem nagy összegről volt szó, de jelentős társadalmi ügynek bizonyult. A TEHO amellet, hogy az állami tehetetlenség és a korábban elmulasztott közműfejlesztés terhei lakosságra hátrításának módszere volt, számos kedvező hatást is eredményezett. Így a közvetlen anyagi érintettség felerősítette a helyi közügyek iránti érdeklődést, a lakosság egyre inkább igényt tartott a fejlesztési döntésekbe való bekapcsolódásra.

3. *A közigazgatás demokratizálódása, út a helyi autonómia felé:* A 70-es évek végétől a gazdaság irányításában növekvő vállalati önállóság tükrében a 80-as évekre a helyi tanácsok működésének erős központi vezérlése is tarthatatlanná vált. Már egyre kevésbé elégedtek meg azzal, hogy azt kormányozzák, amit a központi hatalom átengedett számukra. A delegált hatalom elve helyett a megosztott kompetencia elvének érvényesülését sürgették. Azaz rögzíteni kívánták, hogy mely kérdésekben illetékes egyértelműen és kizáróan a központi hatalom és mely kérdésekben a helyi hatalom. (Kálnoki Kis 1988) A fejlesztés központi tartalékainak kimerülése a központi hatalom számára is a korábbi üldözendőből kívánatosá tette a helyi cselekvőképesség erősítését. Ennek is tulajdonítható, hogy a *közigazgatásban* a körzetesítések negatív hatásainak oldásaként az önálló igazgatással nem rendelkező településeken 1985-ben bevezették az előljárási intézményét. Az előljárási intézmény olyan „népképviseleti, önkormányzati szervek, melyek elsődleges politikai célja, egyben jogszabályi előírása is, hogy a nem kevés számú magyarországi társközösségek érdekképviseleti funkcióit ellássák”. (Csefkó 1988) A községi előljáró válhatott – ha nem is mindenhol - kifelé a helyi érdekek szószólójává, befelé a helyi közösség mozgósító, szervező erejévé. Az előljárási intézmények egy része a társközösségi önállóság visszaszerzésének aktív harcosa lett. Működésük közrejátszott abban, hogy a 80-as évek végén országos méretűvé vált a társközösségi önállóság követelése. Jelentős fejlesztések kezdeményezőiként - önálló költségvetés és források híján – nem tudtak fellépni.
4. *Helyi társadalmak felfedezése:* A lakóhelyhez kötődő helyi társadalmak mint strukturális elemek és a településhierarchia mint egyenlőtlenségi tényező elismerése (Böhm 1988b) áttűrt jelentőségű volt a magyar társadalomkutatásban. A lokális közösségszerveződés legfontosabb akadályának Böhm Antal a közigazgatás intézményrendszerét tartotta, ill. azt, hogy a közigazgatás jellemzően egyetlen csatornán működött, direktívák formájában szabályozta a helyi társadalmakat, s a helyi társadalomra csak a végrehajtás maradt. Visszacsatolás nem működött, ha mégis elindult valami mozgás, hamar elindult a visszarendeződés. Mindez megtörténhetett, mert hiányzott a közigazgatás lakossági kontrollja és a helyi nyilvánosság. A második akadályt a politikai kultúra fejletlenségében, a demokrácia és játékszabályai ismeretének hiányában látja. További akadályokként a bármilyen részvételt fölöslegesnek tartó politikai magatartást, a hatalmi tolerancia korlátait, a helyi információ hiányát azonosította be. (Böhm 1988a) A helyi társadalmak jelentőségének és sajátosságainak tudatosulása egybeforrott a helyi autonómia kivívásáért indult, végül is az önkormányzatiság kialakulását előkészítő törekvésekkel. (Bánlaky 1988) A fokozatosan puhuló diktatúrában a központi kormányzat tehát előbb a fejlesztési döntések helyi legitimálásának formális megköveteléséig, majd a 80-as évek társadalmi vitái és az állami fejlesztési források rohamos csökkenése nyomán a helyi közösségi kezdeményezések fontosságának kimondásáig jutott el. Ez is elég volt azonban ahhoz, hogy helyi csoportok – gyakran külső értelmiségi támogatással - megszerveződjenek és megfogalmazzák saját fejlesztési céljaikat. Anyagi források hiányában azonban ezek a közösségek a megfogalmazott célok megvalósításáért sokat tenni nem tudtak, tevékenységüket kénytelenek voltak a kulturális rendezvényekre, a népi hagyományok őrzésére korlátozni, ill. ezekbe burkolni. (Varga-Vercseg 1991) A felülről irányított tanácsrendszer nem engedte az életkörülmények és főként a gazdaság fejlesztésébe a helyi kezde-

ményezéseket beépülni, de a településen belül megvívott csaták jó felkészülést jelentettek a rendszerváltás utáni időkre, amikor ezek a csoportok legitim civil szerveződéseké alakulhattak.

A rendszerváltás és az átalakulás sajátosságai

Az Uniós direktívákhoz és diskurzusokhoz alkalmazkodva - főként a nyomasztó munkanélküliség mérséklése céljából – a poszt-szocialista országokban, így Magyarországon is megjelentek a SSE és a HGf kezdeményezései. Ám a *volt állam-szocialista országokban* hirtelen csökkent le az állam szerepe és nőttek meg a társadalmi és területi különbségek. A kormányzatok a profit orientált gazdaság megerősödésében bíztak, fejlesztési forrásaikat – az államszocialista rendszerben tapasztaltakkal szöges ellentétben - a neoliberais gazdaság megerősítésének rendelték alá. A rendszerváltást követően uralkodóvá vált liberális gazdaságpolitika nem segítette a szolidáris gazdaság térhódítását és intézményi kereteinek kialakulását. Ugyanakkor a „vadkapitalizmus” kiterjedésével a társadalmi polarizáció felerősödését, egyre szélesebb réteg elszegényedését és kirekesztődését, az élelmiszer önrendelkezés és a hazai piacok elvesztését, a viszonteladókna és hitelezőknek való kiszolgáltatottság növekedését, a szociális ellátások szűkülését, a kevésbé fizetőképes területeken a szolgáltatások leépülését, főként a vidéki népesség életének el lehetetlenülését, azaz a szolidáris gazdaság iránti igények felerősödését hozta magával. Az igények tudatosulásához, a HGf-ben és a SSE-ben rejlő lehetőségek felismeréséhez időre, a nyugati példák „begyűrűzésére” van szükség. A példák tudatosulása esetén is egyelőre az emberek nehezen találják meg az együttműködéshez vezető utat. Inkább az informális gazdaságot építik és megélhetésük biztosítása érdekében a perifériákon beazonosított megoldások felé fordulnak. Az önszerveződést felvállaló civil szektor megerősödését gátolja a fennmaradt etatista szemlélet, a felgyült problémákra adható válaszok „felülről” várása.

A *szolidáris és szociális gazdaság* egyelőre háttérbe szorul. A bizalomhiány mellett a korábbi rossz tapasztalatok miatt kialakult erős szövetkezet-ellenesség és az állam-szocializmusban lejáratott szolidaritási eszmékben való csalódottság is akadályozza a SSE fejlődését, a társadalmi vállalkozások alakulását. (Szemben pl. Lengyelországgal, ahol az államszocializmusban nem volt erőszakos szövetkezetesítés és a rendszerváltás során is többet meg tudtak őrizni a közösségi értékekből. (Rymsza – Kazmiarcak 2008))

A *helyi gazdaságfejlesztésben* a fentebb vázolt társadalmi sajátosságok következtében a helyi önkormányzatok által vezérelt kezdeményezések a jellemzők és tipikus közösségi gazdaságfejlesztéssel, az ahhoz nélkülözhetetlen helyi társadalmi vállalkozásokkal alig találkozhatunk.

Így bár a helyi szociális gazdaságban látszólag a nyugat-európai társaikhoz hasonló tevékenységek és szervezetek jelennek meg, ezekben a múlt öröksége és az átmenet vadhajtsái miatt azoktól eltérő dinamika és működés jellemzi.

A helyi gazdaságfejlesztés szociális gazdaság irányába mutató kezdeményezései

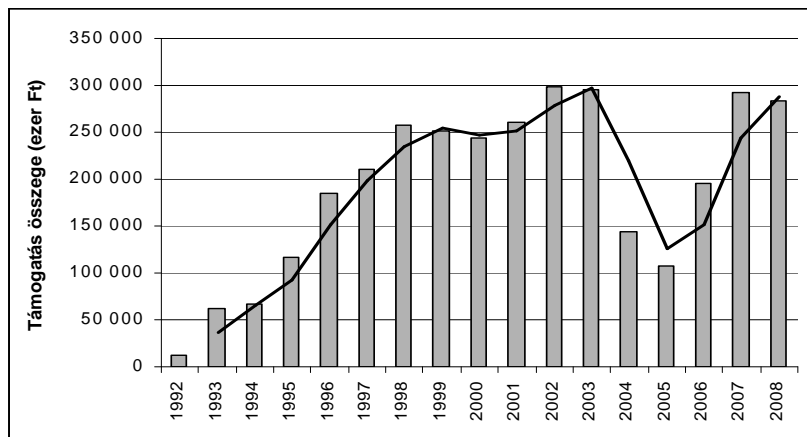
A magyarországi gyakorlatban a szociális gazdaság irányába mutató helyi gazdaságfejlesztési kezdeményezések jellemzően hat területen jelennek meg. Ezek:

- a. szociális földprogramok
- b. szociális szövetkezetek
- c. non-profit foglalkoztatási projektek
- d. helyi termékek előállítás és értékesítése
- e. pénzforgalmat kiváltó szívességi / kalács / helyi pénz körök
- f. mikro-hitel körök.

a. Szociális földprogramok

A *szociális földprogram* a mezőgazdasági termelésre alkalmas vagyonnal nem, vagy csak kis mértékben rendelkező hátrányos helyzetű családok megélhetését segítő agrárgazdasági program. A szociális földprogramhoz hasonló típusú támogatási programoknak közel száz éves tradíciója van hazánkban. A XIX. század végén és az 1930-as években egyaránt próbálkoztak ilyen jellegű produktív szociálpolitikai kísérletekkel. (Bartal 1998) A korábbi történeti előzményekre alapozva, de új elvekre és eszközökre támaszkodva - a szociális kistérségi válságkezelő program keretében - indították be a kilencvenes évek elején a szociális földprogramokat. A program résztvevői kedvezményes szolgáltatásokat és egyéb juttatásokat kapnak az államtól ahhoz, hogy háztáji jellegű kistermelést, illetve állattartást tudjanak folytatni. Mindez az egyéni, a közösségi és a települési erőforrások felhasználásával történik. A program az ország három régiójában, Észak-Magyarországon, Észak-Alföldön és Dél-Dunántúlon vált elterjedté. (Jász-Szarvák 2005)

A szociális földprogram nyújtotta források az indulás óta eltelt csaknem két évtizedben, ha egyenetlen mértékben is, de minden évben elérhetőek voltak a válságövezetek települései számára. A program kezdetektől meghívásos jelleggel működött: bár a települési kör az évek során folyamatosan bővült, a pályázati források mindig az ország leghátrányosabb helyzetű települései számára voltak elérhetőek.

1. ábra: A szociális szaktárca által a földprogramra fordított források
 Forrás: Ráczy 2009 (Esély Szociális Közalapítvány adatbázisa, 1992–2008.)

A szociális földprogramok - működésük célja szerint - három csoportba sorolhatók:

- Az önellátást megcélzó programok* hozzájárulnak a pénz mint fizetőeszköz kiváltásához, az élelmezési gondok közvetlen enyhítéséhez. Az önellátás erősítése az anyagi előnyök mellett a munkakultúra, s az ehhez kötődő értékrendszer elterjedését is segíti, ami a paternalista szemlélet felől az öfenntartó, öngondoskodó szemlélet felé vezet. Jelenleg a legtöbb működő szociális földprogram ezen a szinten működik.
- Jövedelemszerző tevékenységi formaként* a megtermelt termékek értékesítésre kerülnek, ezáltal a más termékek és szolgáltatások megvásárlásához pénzjövedelemre lehet szert tenni. A termelés jól szolgálja a vegyes jövedelmű gazdaságok kialakulását, hiszen a földprogram önmagában nem elegendő a szükségletek kielégítéséhez, a családok megélhetéséhez szükség van a szociális támogató rendszer működésére is. A nyugat-európai országokban elterjedt szociális földprogramok a vegyes jövedelmű gazdaságok harmadik szegmensének, a különböző megtakarításokból származó, a háztartás gazdálkodásába és szükségleteinek fedezésébe betervezhető tőkejövedelemnek az elérését célozzák. (Csoba 2006) A magyarországi példákban a napi megélhetéshez szükséges jövedelemhez járul hozzá a földprogram.

- c. *Támogatott, a társadalomba beillesztett vállalkozásként* a termelés egész vertikumára kiterjedő, nyereségképzési céllal tevékenykedő termelői/értékesítői közösségek jönnek létre. Egyelőre ez a forma csak kevés helyen működik. A szociális szövetkezetek megjelenése erősíti az ebbe az irányba történő elmozdulást.

Ritka kivételként, de léteznek települések, ahol a földprogram mindhárom fokozata jelen van, azokat komplex rendszerként működtetik (pl. Tiszaadony, Túristvándi) (G.Fekete 2010) Az elmúlt másfél évtizedben közel ötszáz (pontosabban 471) településen valósítottak meg földprogramot. Minden évben átlagosan 150-170 település részesül minisztériumi támogatásban, az érintettek összetétele azonban évről évre változik. Az érintett települések népességszám szerinti *a kistelepülések és aprófalvak dominanciája jellemző*. Az 1992 és 2007 között szociális földprogramot lebonyolító települések több mint háromötöde ezerfőnél kisebb település volt. További sajátosság, hogy döntő mértékben a települési önkormányzatok szervezik ezeket a programokat, csak mintegy 20%-ban szerepelnek nem önkormányzati vezetésű programok. (Rácz 2009)

A szociális földprogram számos család számára nagyon hasznosnak bizonyul. Sokszor azonban az a tapasztalat, hogy éppen azok nem veszik igénybe, akik leginkább rászorulnak. (Csoba 2006) A földprogramok keretében végzett tevékenységek és az ebből befolyó jövedelem megélhetést segítő szerepe vitathatatlan, arra azonban kevésbé alkalmas, hogy az árutermeléshez, a tartós piaci jelenléthez szükséges javak (hogy csak a legfontosabbakat említsük: termelőeszközök, művelésre alkalmas földterületek, forgótőke) felhalmozását lehetővé tegye. Még azok a rászoruló családok is, melyek látszólag függetlenednek az integrált termeléstől, sajátos szimbiózisban élnek tovább az önkormányzati koordinációban zajló földprogrammal. (Rácz 2009) Az önkormányzatokhoz való kötődés adott arra lehetőséget, hogy a programot a közfoglalkoztatással összekössék és rendszeres foglalkoztatást is tudjanak biztosítani. A helyi foglalkoztatási gondok mérséklésében kiemelkedően sikeresnek bizonyult a szociális földprogram pl. Belecska, Kázsmárk, Rozsály, Tiszaadony településeken. (G.Fekete 2003) Ezek egy részéhez ma már szociális szövetkezet is társul és tovább mozdulnának a társadalmi vállalkozás felé, ha a támogatott közfoglalkoztatásból származó előnyöket e formában is meg tudnák őrizni.

b. A szociális szövetkezetek

Magyarországon a jogi szabályozás 2006-ban teremtette meg a szociális szövetkezet, mint szervezeti forma létjogosultságát.^{3,4} Az első szövetkezetek létrejöttét az OFA és a Szociális és Munkaügyi Minisztérium között a szociális szövetkezetek létrehozása és működtetése érdekében öt éves időszakra vonatkozó megállapodás is segítette. Mint Európa szerte a jogi szabályozás célja nálunk is a társadalom tagjainak a szociális gazdaság aktív szereplőivé válásának ösztönzése volt, amitől olyan igények, szükségletek kielégítését is várták, amelyekre az üzleti vagy a közszolgálati szektor nem alkalmas.

A szociális szövetkezetek – jogszabályok által meghatározott - alapvető jellemzői a következők: A tagok - akik csak természetes személyek lehetnek - meghatározzák, hogy milyen értékű részjeggyel alapítják meg a nyitott tagságú szövetkezetet, tehát ha valaki elfogadja az alapszabályt, akkor bárki, megkülönböztetés nélkül, beléphet a szövetkezetbe. A szociális szövetkezet a változó tőke elve szerint működik, ami azt jelenti, hogy változik a tagok be- és kilépésével a tőke nagysága. A részjegy a szövetkezet adózott eredményéből részesedésre jogosít, kivéve a közhasznú szervezeti jogállással rendelkező szociális szövetkezeteket, mert ezek a szociális szövetkezetek eredményüket csak a közhasznú céljaik megvalósítására fordíthatják. A szociális szövetkezet célja a tagjai gazdasági, kulturális, oktatási, szociális, egészségügyi szükségleteinek kielégítése, valamint munkanélküli, illetőleg szociálisan hátrányos helyzetben lévő tagjai számá-

³ 2006. évi X. törvény a szövetkezetekről

⁴ 141/2006. (IV.29.) Korm. Rendelet a szociális szövetkezetekről

ra munkafeltételek teremtése. A tagoknak kötelező a személyes közreműködés a szociális szövetkezet tevékenységében. A szociális szövetkezetben lehet tevékenységet végezni tagként, alkalmazottként, vagy vállalkozási/megbízási szerződéssel. A szövetkezet közösségi alapot képez, amiből a tagok és családtagjaik számára nyújt kulturális, oktatási, szociális, egészségügyi támogatást. Pénzügyi szempontból nem különbözik más vállalkozásoktól. (Németh 2010)

Országos szinten a kormányzat nagyságrendileg 700 millió forinttal támogatta a szociális szövetkezetek létrehozását, ebből az összegből mintegy 50 szövetkezet kezdte meg működését 2007 és 2010 között. Ezek között gyermekmegőrzést, karbantartást, településüzemeltetést, információs szolgáltatást vállaló szövetkezet egyaránt megtalálható. Mezőgazdálkodási fő céllal nem lehetett szövetkezet alapítani. Jellemző a program népszerűségére, hogy további 150 pályázat is beérkezett a támogatásokért, de különböző okok miatt még egyelőre ezek nem kaptak támogatást. (OFA HONLAP) 2010. február 15-vel elindult a TÁMOP 2.4.3/B/1-09. konstrukció keretein belül a KoopeRáció című projekt, amelynek célja a szociális szövetkezetek létrehozásának további ösztönzése, szakmai támogatása és számukra szakmai szolgáltatások térítésmentes biztosítása.

A szövetkezetek gyakorlati hasznáról, működéséről egyelőre korai lenne határozottan állást foglalni, túlságosan kevés idő telt még el a rendszer megalakulása óta, kevés a rendelkezésre álló adat, illetve maguk a szövetkezetek sincsenek sokan. Maga a kezdeményezés mindenképpen pozitív, és az is látszik, hogy a települések vevők rá, igénylik az ilyen jellegű programokat, főként a hátrányos helyzetű kistérségekben. Szembetűnő, hogy a szociális szövetkezetek szervezése, majd működése mögött általában a helyi önkormányzatok, ill. azok vezetői állnak. A helyi önkormányzatoktól való függőség piaci függőséget is jelent, amennyiben a szövetkezetek egy jelentős része a helyi önkormányzatoktól átvállalható feladatok ellátására jött létre, létük alapvetően függ az önkormányzat megrendelésétől.

Biztatóan indult a szociális szövetkezet pl. Túrístvándi településen, ahol a társadalmi vállalkozással a település ételkészítésének szervezését, a helyi piac működtetését kívánják megoldani.

c. Nonprofit foglalkoztatási (ESZA-típusú) projektek

A tartós munkanélküliség leküzdésére a hagyományos közmunka (közcéltű foglalkoztatás) hiányosságait (időszakos, rövid távú alkalmazás alacsony munkabérrrel) pótló programok kidolgozása vált indokolttá. Erre ösztönöztek az Európai Foglalkoztatáspolitikai és az annak megvalósítása mögött álló Európai Szociális Alap törekvései is. Az ESZA típusú programok első generációját a PHARE programok („Küzdelem a munka világából való tartós kirekesztődés ellen, Kísérleti EQUAL Program), majd a ROP 3.2. intézkedés, az EQUAL+ és a TÁMOP intézkedései alkották. Emellett az OFA és az Autonómia Alapítványtól számíhattak támogatásra a non-profit foglalkoztató szervezetek.

2002-től kb. 300 ilyen projekt valósult meg és ezek több tízezer ember számára nyújtottak munka-, képzési és hálózatépítési lehetőséget. Közös jellemzőjük azonban, hogy a projektek lezárulásával általában megszűntek, a célcsoport foglalkoztatását támogatás nélkül már nem képesek biztosítani. Az okok részint a pályázati rendszerek fogyatékoságaiban, részint a helyi szereplők felkészületlenségében rejlenek. Pl. a szociális gazdasághoz kapcsolódó pályázatok nem teszik lehetővé, sőt időnként tiltják a piaci megmérettetést biztosító értékesítést, vagy nem veszik tudomásul, hogy 1-1,5 éves gyakorlat még nem teszi lehetővé magas teljesítmény és hatékonyság elérését, főként nem az önfoglalkoztatóvá válást. A bevont – a szabályok szerint csakis - hátrányos helyzetű emberek tevékenységét hosszabb távon kell támogatni. A termékeket és a szolgáltatásokat piacra juttató gesztor közreműködése is a folytatáshoz elengedhetetlen. A pályázati rendszerben tapasztalt finanszírozási gondok a projekt 100%-os támogatottsága mellett is veszélyeztetik a biztonságot, ami bizalomvesztést okoz a dolgozóknál. A helyi oldalon pedig számolni kell arra, hogy a célcsoport foglalkoztatása komoly helyi vezetői – napi irányító, ellenőrző - munkát igényel, a felmerülő (2-3%) többletköltséghez fedezet kell. (G.Fekete 2007)

d. Helyi termékek előállítása és értékesítése

A helyi termékek előállítása és értékesítése terén csupán 2010-ben, a kistermelői rendelet⁵ elfogadásával teremtődött meg az előrelépés lehetősége. A helyi termék fogalma nem korlátozódik a helyben előállítás követelményére. Annál is inkább, mert a teljes mértékben helyben előállított termékek köre mára erősen leszűkült. A helyben (vagy a kistermelői rendeletben szereplő 40 km-es körzetben) történő értékesítés követelménye sem fedi le minden esetben a valamely helyhez, tájegységhez szorosan kötődő termékekről alkotott képünket. A többféle értelmezés között a térségi szintek, a termék piaci rendeltetése és egyedi / táji jellege hármasszerűen gondolkodva igazodhatunk el. Eszerint három alaptípusról beszélhetünk:

1. Belső piac (ön)ellátására családi, szomszédsági, települési, kistérségi és regionális szinten előállított és ugyanazon térségben, az ott élők számára értékesített, egyedi táji sajátosságokkal nem feltétlenül rendelkező termékek. A lakosság alapellátását szolgálják. A lényeg itt az „import” kiváltásán, a termelés kontrollálhatóságán alapuló bizalmon - a térségen belülségen van. A termék eladhatóságát alapvetően az ár befolyásolja. Ezen termékek mennyiségének és arányának növelése a foglalkoztatás, a térségi jövedelemtermelés és a környezeti fenntarthatóság szempontjából is kívánatos, hangsúlyos vidékfejlesztési cél. Fontos feladat a helyben megtermelt termékeknek a közkönyhákra való beszállításának megszervezése, a közbeszerzési gyakorlat ennek megfelelő alakítása.
2. Belső piacra és a térségbe látogatók számára családi, szomszédsági, települési, kistérségi szinten előállított és helyben értékesített, egyedi táji adottságokkal rendelkező termékek. (Ez a kategória fedi le leginkább a helyi termékekről alkotott fogalmunkat.) A térségi kötődés (identitás) megélését, a szolidaritás érvényesülését és a sokszínűség biztosítását együttesen szolgálják. A termelő ismertségéből adódó bizalom mellett a sajátos helyi anyagokból, formákból, ízekből felépülő helyi karakter adja a termék lényegét. A helyi karakter érvényesülése a fogyasztó számára szembetűnő, az előállítás helye önmagában garancia, de tanúsítványok is igazolhatják. Gombaszám nőnek ki, illetve válnak láthatóvá a táji identitást erősítő helyi termékek. A belső fogyasztópiac szűk volta miatt azonban a kereslet nem tart lépést a kínálattal, ezért a termelők csalódtak, szembesülnek vele, hogy egyelőre ebből megélni nem tudnak.
3. Külső piacra előállított, a térségre jellemző sajátosságokkal bíró, egyedi termékek. Előállításuk - területi kötődésük miatt - települési szinttől felfelé értelmezhető. Térségi felmenő rendszerben ezekből nőnek ki a hungarikumok. Fő funkciójuk a sokszínűség biztosítása, a globalizált világban az egyedi arculatok megjelenítése. Eredetiségüket tanúsítvány igazolja. Érdemes levédeni őket. A helyi termékek legjava exportra tör. Különösen a borok, pálinkák, különleges hűskészítmények és mézek számítanak külsőpiaci érdeklődésre.

Mindhárom szinten élénk mozgólódás indult el tehát – főként a vidékfejlesztéshez és azon belül is a LEADER csoportokhoz kapcsolódva. Ugyanakkor mindhárom típus számottevő innovációs és kooperációs tevékenységet feltételez. Ezek szervezeti háttere, valamint további jogszabályi háttere is napjainkban formálódik. Biztató kezdeményezésnek látszik az „adj egy esélyt a helyi-nek” mozgalom kibontakozása, ami a helyi termék-polcok kiskereskedelmi boltokban való elhelyezését szorgalmazza. Elindult a helyi termékek internetes kereskedelme is és a kistérségi / táji összefogások mellett példáulértékű pl. a Nemzeti Parkok helyi termék-előállításban és -értékesítésben való együttműködése.

e. Pénzforgalmat kiváltó szívességi / kaláka / helyi pénz körök.

Magyarországon 1992 telén vált szélesebb körben ismertté az Egyesült Királyságból származó LETS (Local Employment and Trading System) gondolata. Néhány lelkes csoport az ökofalmozgalomból 1993 februárjában Szívesség Bank Találkozót szervezett Drávafokon, hogy megvitassa a kaláka körök hazai elterjesztésének lehetőségeit. 1996-ban megalakult a Talentum Kör,

⁵ 52/2010.(IV.30) FVM rendelet módosítva 2010. július 6-án

amely nagy lendületet kapott egy 1997-ben szervezett konferencián. Azóta több mint százan léptek be a főleg Budapesten és vonzáskörzetében működő Talentum Körbe. Leginkább a kéthavonta megrendezett találkozókon történnek az "üzletkötések". 1999-ben néhány vidéki helyszínen is megindult a szervezkedés, a Nonprofit Humánszolgáltatók Szövetsége közreműködésével megalakult a Szolnoki KÖR, a Tiszaluci KÖR, Miskolci ÓraKÖR, a Bátori Kaláka. Talentum Kör tagok közreműködésével létrejött a Gödöllői Zöld Forint Kör ill. a budapesti II. kerületben a Krajcár Kör. (Talentum Körök 2011) A helyi pénz bevezetésében példamutató a Soproni Kékfrank. (Kékfrank 2011)

f. Mikro-hitel körök

A 2009-ben kísérleti projektként indított „Kiút Program” fő célja, hogy közösségfejlesztő társadalmi támogatással, pénzügyi szolgáltatások és információ nyújtásával lehetővé tegye mélyszegénységben élő emberek – elsősorban romák – számára, hogy saját erőforrásaikat mozgósítva kiemeljék magukat tartósan rossz helyzetükből. Ennek eszköze a mikrohitelen alapuló önfoglalkoztatás. A maximálisan elérhető hitel 1 millió forint. A kísérleti jelleg miatt az érintett települések köre egyelőre korlátozott. Főként Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye leghátrányosabb helyzetű településein, illetve a főváros VIII. kerületében dolgoznak a „reménygazdáknak” nevetett terepmunkások. A tervek szerint 10 bokor összesen 80 csoportjában történne a hitelezés. A csoportok 5 főből állnak és a működési modellnek megfelelően ütemezve jutnak hitelhez. A hitelezettek száma így mindösszesen 400 fő lesz. Három standard hiteltermék létezik. A hitel kamata mindhárom esetben évi 20%, összege és futamideje 200.000 Ft és 6 hónap, 500.000 Ft és 12 hónap, 1.000.000 Ft és 18 hónap. A törlesztés heti részletekben történik. A célcsoport jellemzői, a fizetendő kamat és a lehetséges vállalkozásokról elvárt feltételek (Kiútprogram 2009) alapján elég nehéz lesz sikert elérnie a program megvalósítására létrehozott Kiútprogram Közhasznú Nonprofit Zrt-nek és a mögötte álló Raiffeisen Bank Zrt.-nek.

Összegzés

A SSE és HGF térhódítása az egész Földre jellemző, beépülnek a regionális politikákba is. A HGF-nek csak az egyik szelete a helyi SSE. A radikálisabb változásokat követelő fejlődő országokban a szolidáris, a tőkés piacgazdaság kereteit kevésbé feszegető, fejlettebb térségekben a szociális gazdaság koncepciója terjedt el. Magyarország félperiférikus helyzete, a rendszerváltás után felerősödött társadalmi és területi különbségek indokolnák a radikálisabb változat elterjedését, de a vizsgált irányzatok az EU közvetítésével jelentek meg az országban, így az átvett modellek az ott kialakult formákat tükrözik.

A nyugat-európai típusú SSE és HGF adaptációját gyengíti az államszocialista múlt öröksége: a bizalmatlanság, a paternalizmus továbbélése, a társadalmi szolidaritás eszméjének leértékelődése. Mindezek következtében – bár bizonyos közösségi gazdasági elemek már a rendszerváltás előtt is léteztek – a SSE szektor kiépülése lassan, ellentmondásokkal terhelt halad. Kevésbé jellemző a HGF közösségi formája. Nem minden, a nyugat-európai országokból ismert SEE forma jelent meg és nem is teljesen az ott megszokott változatban. Jellemző sajátosság az önkormányzatok befolyása a helyi civil szervezetekben és társadalmi vállalkozásokban. Ugyancsak kiemelkedő a pályázati rendszerektől való függőség, ami egyrészt előny, mert jó pályázati kiírásokkal értékek és módszerek közvetíthetők, sokkal nagyobb részben azonban veszély, mert a szektor fejlődése elszakadhat a valós társadalmi szükségletektől, valamint továbbra is megmarad az erős állami függőség.

A magyarországi helyi SSE-kezdeményezések széles körben gyökereznek. Az érintettek között vidékfejlesztési (LEADER), közösségfejlesztési, ökológiai, foglalkoztatási, településmegújítási, foglalkoztatási gyökerű szervezetek egyaránt megtalálhatók. A szereplőkben nem is tudatosul minden esetben a SSE vagy a HGF koncepciókhoz való kötődésük. Nem alakult ki a közös érdekek és célok megfogalmazását, az együttműködést ösztönző nemzeti platform. Talán ez lehet az oka annak is, hogy az amúgy is inkább neoliberális szemléletű kormányzati politiká-

ban sem történt eddig áttörés. A csekély számú és súlyú non-profit foglalkoztatási program után a vidékfejlesztési politikában a helyi közösségi gazdaságfejlesztés irányában felerősödött érdeklődés hozhat a közeljövőben lényeges, a pályázati rendszeren túlmutatva, az „önjárás” lehetőségét megadó társadalmi és gazdasági környezetet létrehozó változást. A helyi közösségi gazdaságfejlesztésből nyerhető előnyök kiaknázásához azonban látnunk kell a SSE és HGf alapelveit és rendszerét, valamint a külső segítség hatásos felhasználásához, a hazai és nemzetközi dialógusok lefolytatásához el kell tudnunk magunkat helyezni a globális palettán.

„A tanulmány a TÁMOP-4.2.1.B10/2/KONV-2010-0001 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.”

Felhasznált irodalom

- Annis, S. (1988): *Can small-scale development be a large-scale policy? The case of Latin America*, in *Direct to the Poor: Grassroots Development in Latin America* (eds: S. Annis and E Hakim) Lynne Rienner Publishers, Boulder and London
- Bánlaky P. (1988): *Az önkormányzat feltételei. In: Lehet-e közélet a lakóhelyen? A helyi társadalom önkormányzati esélyei.* (szerk: Böhm Antal) Kossuth Könyvkiadó, 1988. 26-40.
- Bartal A.M. (1998): *Szociális+föld+program= szociális földprogram?* Valóság 41. 1998. 9. (37-48.)
- Beluszky Pál – Sikos T. Tamás (1982): *Magyarország falutípusai.* MTA FKI, Budapest
- Birkhölzer, K. (2000): *A szociális vállalkozások szektora Nyugat-Európában.* In: Szomszédsgai gazdaságfejlesztés Közösségfejlesztők Egyesülete, Budapest pp. 40-45.
- Böhm A. (1988a): *A helyi közösségek szerveződési esélyei. In: Településfejlesztés, helyi társadalom, önkormányzat. A „Lenini örökség” és korunk. Ideológiai, politikai tanulmányok 1988.* (szerk.: Csefkó Ferenc - Szirtes Gábor) MTA Regionális Kutatások Központja – MSZMP Baranya Megyei Bizottság Oktatási Igazgatósága, Pécs, 1988. 106-114.
- Böhm A. (1988b): *Társadalomszerkezet és helyi társadalom. In: Lehet-e közélet a lakóhelyen? A helyi társadalom önkormányzati esélyei.* (szerk.: Böhm Antal) Kossuth Könyvkiadó, 1988. 113-130.
- Brugger, E.A. (1986): *Endogenous development. A concept between utopia and reality.* In: *Bassand et al (eds.) Self-reliant development in Europe.* Gower Publishing Company.
- Czene Zs. – Ricz J. (szerk.) (2010): *Helyi gazdaságfejlesztés Ötletadó megoldások, jó gyakorlatok.* Területfejlesztési Füzetek 2. Budapest VÁTI Nonprofit Kft. Területi Tervezési és Értékelési Igazgatóság Stratégiai Tervezési és Vidékfejlesztési Iroda 2010
- Csefkó F. (1988): *Az előjáróságok társadalmi presztízseről. In: Településfejlesztés, helyi társadalom, önkormányzat. A „Lenini örökség” és korunk. Ideológiai, politikai tanulmányok 1988.* (szerk. Csefkó Ferenc - Szirtes Gábor) MTA Regionális Kutatások Központja – MSZMP Baranya Megyei Bizottság Oktatási Igazgatósága, Pécs, 1988. 233-237.
- Csoba J. (2006): *Foglalkoztatáspolitikai. (Oktatási Segédanyag) Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék Debrecen, 2006*
- Defourny, J. - Develtere, P. (1999): *The Social Economy: The Worldwide Making of a Third Sector.* In: *L'économie sociale au Nord et au Sud* (eds: Defourny, J. - Develtere, P. - Fonteneau, B.) De Boeck Bruxelles

- Enyedi Gy. (1997): *Településpolitika a "fejlett" szocializmusban. Egyenlőtlenségek és regionális fejlesztés*. História 19:9-10, 1997., 33-36.
- Favreau, L. (2000): Globalization and Social Economy: A North-South Perspective. In: *Social economy. International Debates and Perspectives*. (eds: Shragge, E. – Fontan, J-M.) Institute of Policy Alternatives of Montréal (IPAM) Montreal. pp. 176-191.
- Fonteneau, B. – Develtere, P. (2009): *African responses to the crisis through the social economy*. Working document for the International Conference on Social Economy, October 2009. Johannesburg, South Africa. International Labour Organization Geneva 2009.
- Frota, L. (2008): *Securing decent work and living conditions in low-income urban settlements by linking social protection and local development: A review of case studies*. Habitat International Volume 32, Issue 2, June, pp 203-222
- G.Fekete É. (2003): *Nagy létszámú romaközösségekkel megvalósított szociális földprogrammodellek a Csereháton*. In: Szoboszlai Zs (szerk.) Cigányok a szociális földprogramban. Budapest: Gondolat Kiadó, 2003. pp. 143-163.
- G.Fekete É. (2007): *Kézműves hagyományok újjáélesztése a Csereháton munkanélküliek bevonásával*. Projektösszefoglaló. Csereháti Településszövetség Gyagyvendégi 2007.
- G.Fekete É. (2010): *Szociális gazdaság*. In: Czene Zsolt – Ricz Judit (szerk) *Helyi gazdaságfejlesztés Ötletadó megoldások, jó gyakorlatok*. Területfejlesztési Füzetek 2. Budapest VÁTI Nonprofit Kft. Területi Tervezési és Értékelési Igazgatóság Stratégiai Tervezési és Vidékfejlesztési Iroda 2010 pp.158-189.
- Galliano, R. (2003). *Social Economy Entrepreneurship and Local Development*. Asan-Eurada. Available from <http://www.oecd.org/dataoecd/21/55/17017950.pdf>
- Galtung, J. at all eds. (1980) *Self-Reliance: A New Development Strategy*. L'Ouverture, London
- Giegold, S. - Arhelger, M. (2011): *A Green Programme for Social and Solidarity Economy in the European Union*. -PRELIMINARY EXCERPT, 7 April 2011. The Greens – European Free Alliance in the European Parliament
- Green, G.P. - Flora, J.L. – Flora C.B.- Schmidt, F.E. (1993): *From the Grassroots. Results of a National Study of Rural Self-Development Projects*. Agriculture and Rural Economy Division, Economic Research Service, U.S. Department of Agriculture. Staff Report No. AGE9325 Washington DC
- Jász K. – Szarvák T. (2005): *Az esélyegyenlőségi politika Janus-arca*. Kistelepülések, társadalmak, konfliktusok Politikatudományi Szemle 2005. 2. szám 135-155.
- Kálnoki Kis S. (1988): *Kísérletek a lakossági részvétel biztosítására a település fejlesztésében*. In *Településfejlesztés, helyi társadalom, önkormányzat. A „Lenini örökség” és korunk*. Ideológiai, politikai tanulmányok 1988. (szerk. Csefkó Ferenc - Szirtes Gábor) MTA Regionális Kutatások Központja – MSZMP Baranya Megyei Bizottság Oktatási Igazgatósága, Pécs, 1988. 23-34.
- Kékfrank (2011): www.kekfrank.hu
- Kiútprogram (2009): <http://kiutprogram.hu/rolunk/konstrukcio>
- Laville, J.L. (2003): *A New European Socioeconomic Perspective. Review of Social Economy*, Vol. LXI, No. 3, September 2003 389-405
- Laville, J-L, Lévesque, B., Mendell, M. (2005), *The Social Economy. Diverse Approaches and Practices in Europe and Canada*. In *The Social Economy as a Tool of Social Innovation and Local Development*. Background Report. Paris: OECD/OCDE et LEED. pp. 125-173.

- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés*. Modern Regionális Tudomány Szakkönyvtár Akadémiai Kiadó Budapest 386 p
- Mendell, M. (2003): *The social economy in Quebec VIII Congreso Internacional del CLAD sobre la Reforma del Estado y de la Administración Pública*, Panamá, 28-31 Oct. 2003
- Myrdal, G. (1956): *Development and Underdevelopment*. World Bank, Kairo
- Neamtan, N. (2002): *The Social and Solidarity Economy: Towards an 'Alternative' Globalisation. In Preparation for the Symposium Citizenship and Globalization: Exploring Participation and Democracy in a Global Context The Carold Institute for the Advancement of Citizenship in Social Change Langara College*, Vancouver, June 14-16,
- Németh L. (2010): *Mi a szociális szövetkezet?* 2010. május 29.<http://szoszov.hu/nemeth-laszlo-mi-a-szocialis-szovetkezet>
- Pálné Kovács I. (1993): A lokális autonómia anatómiája. In: *Tények és vélemények a helyi önkormányzatokról*. (szerk: Csefkó F. – Pálné Kovács I.) MTA RKK, Pécs, 1993. 7-33.
- Rácz K. (2009): *Útban a szociális gazdaság felé? Beszámoló egy produktív szociálpolitikai program eddigi eredményeiről* KAPOCS 42 VIII. évfolyam 3. szám 2009. október 26p
- Reynaer, E. (2008): *Building Stones for constructing Another Economy in Rome, Italy*. Concept, Practice and Development. <http://www.luzzatti.it/seminari%2008/urbino>
- Rymsza, M – Kazmierczak, T. (2008): *Social Economy in Poland: Past and Present*. Institute of Public Affairs, Warsaw, Poland
- Scott, A. – Gilbert, A. – Gelan, A. (2007): *The Urban-Rural Divide: Myth or Reality?* SERG Policy Brief Nr2. (Series Editor: Claudia Carter) Macaulay Institute
- Shragge E. ed. (1997): *Community Economic Development. In Search of Empowerment*. Black Rose Books Montreal / New York / London 1997.
- Sikka, B. K. Saraswat S. P. (1993): *Social economy of an affluent village*. Himachal Pradesh.
- Stöhr, W.B. (1988): *On the theory and practice of local development in Europe*. IIR-Discussion 37. Wien.
- Talentum Körök (2011): <http://www.etk.hu/talentum/kalaka.htm>
- Tonnies, F (1887): *Community and Society*. Courier Dover Publications, 2002
- Tremblay, C. (2009): Advancing the Social Economy for Socio-economic Development: International perspectives Public Policy Paper Series Number 01 - SEPTMEBER Canadian Social Economy Hub at the University of Victoria Victoria, Canada 2009 <http://140.230.24.4:8080/bitstream/handle/10587/570/paperfinal.pdf?sequence=1>
- Vági G. (1982): *Versengés a fejlesztési forrásokért*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982.
- Varga A. T. - Vercseg I. (1991): *Település, közösség, fejlesztés. Tapasztalataink a helyi társadalmi-kulturális fejlesztésről*. Országos Közművelődési Központ, Budapest, 1991.
- Woods, M. (2005): *Rural geography: processes, responses and experiences in rural restructuring*. SAGE London